

В. Локтєв, І. Трахтенберг

БІОЕТИКА І ПСЕВДОНАУКА*

Так історично склалося, що термін «біоетика» використовують насамперед як морально-етичну категорію, котра регламентує норми поведінки у сфері стосунків між лікарем і пацієнтом, коли у практичній медицині виникають неоднозначні чи делікатні ситуації, викликані впровадженням нових лікувальних методів, успіхами фармацевтики та неминучими етико-психологічними переживаннями, які вимагають відвертого обговорення і вивчення. Цією дефініцією понад 40 років тому поповнив міжнародний науковий лексикон американський біохімік і лікар В.П. Поттер, позначивши нею етичні проблеми, пов'язані з потенційною небезпекою виживання людства в сучасному світі. Відтак маємо підстави говорити про використання поняття «біоетика» у значно ширшому значенні, не тільки в медичних, а й екологічних і соціально-правових галузях. Адже воно стосується не лише людини, але й будь-яких живих істот і організмів у їхніх різноманітних взаємозв'язках. У цьому сенсі біоетика набуває певного філософського підтексту, залучаючи до своєї сфери біологію, медицину, розвиток знань людства в цілому.

Торкаючись глибинних проблем біоетики в її первісному значенні, потрапляємо у сферу взаємодії людини з навколишнім світом, який невпинно і гіпершвидко розвивається. Як учить сучасна фізика, у кожній взаємодії є переносник або агент. За аналогією, таким агентом у системі «людина–довкілля», по суті, є вчений, а в

системі «людина–її здоров'я» — це лікар, на якого покладена вкрай важлива місія об'єктивно інформувати хворого про всі можливі, інколи далеко не оптимістичні наслідки лікування. Відповідна інформація має містити відомості про потенційно небезпечні для здоров'я результати лікувальних процедур і бути позбавленою очевидно нереальних обіцянок, які можна розглядати не лише як благородні спроби завести пацієнта в заспокійливу оману, але і як псевдонаукові твердження. Саме в цей мо-

* Стаття написана за матеріалами доповіді, підготовленої до IV Національного конгресу з біоетики, який відбувся в Києві 20–24 вересня 2010 року.

мент псевдонауку слід розглядати передовсім крізь призму біоетики, що дуже актуально для медицини.

Буде доречним нагадати про гучний судовий процес у Росії над шахраєм, який називав себе доктором наук, професором і академіком, Г.П. Грабовим. Він обіцяв (далеко не безкоштовно) родичам загиблих у Беслані воскресіння їхніх рідних. Звичайно, нічого подібного не сталося і статись не могло. Для «пророка» ж усе закінчилося судовим вироком — позбавлення волі на 11 років. Проте вже через 2 роки із незрозумілих причин його звільнили. Сьогодні в інтернеті можна знайти сотні оголошень із рекламою заслуг цього «чарівника», які чомусь і досі не визнано незаконними. На жаль, чимало довірливих людей, як і раніше, потрапляють на гачок подібних «грабових». Цей красномовний приклад унаочнює близькість псевдонаукової діяльності з так званою нетрадиційною медициною, хоча до справжньої медицини вона не має жодного відношення. Виникає слушне питання: у чому причина розквіту шарлатанства, чому звання вченого й апеляція до науки стали необхідними атрибутами псевдонауковця?

По-перше, це палке бажання нечистої на руку людини будь-яким чином збагатитися, а через обіцянку див це зробити найлегше. По-друге, це відголосок радянських часів, коли повага до вчених і наукової діяльності була не показною, а щирою і виховувалася змолоду, а ЗМІ активно пропагували справжні наукові досягнення. І нині довіра до ЗМІ залишається надзвичайно високою, але на екранах телебачення і шпальгах газет постійно пропагують відверту псевдонауку. По-третє, це світоглядний вакуум, що виник унаслідок кризи радянської ідеології, якою з допомогою журналістів скористались різноманітні шарлатани — чаклуни, медіуми, цілителі, спасителі, котрі прагнуть якнайдорожче продати розгубленим, невпевненим у майбутньому людям очевидну брехню.

МЕТАМОРФОЗИ НАУКОВО-ОСВІТНІХ РЕФОРМ

Як же недалекоглядно і небезпечно для майбутнього держави чинить політична еліта, залишаючи напризволяще наукову й освітню галузі, — вони ж бо неринкові, нерентабельні й доходів не приносять, на відміну від нафти, газу чи металу. Професії вченого, викладача, лікаря стали непопулярними через мізерну оплату. Відтак деградує освіта, а люди з нечесно придбаними науковими ступенями та званнями потрапляють у владні структури, посідаючи високі державні пости.

Молода держава Україна перебуває у важкій кризі. Вона, на жаль, не здатна належним чином подбати про підтримку науки, освіти і, звичайно, культури. Проте чомусь у політиків вистачає снаги й сил на розмови про необхідність реформування гуманітарної сфери. Якщо така потреба є, логічно виникає запитання: кому ж буде доручено цим займатися? Чи розуміють можновладці, що ті реформи, які незалежно від нашого бажання все-таки втілюються у життя, суттєво знижують рівень освіти й культури, що донедавна були визнані у світі як розвинені?

Щодо сьогодення української науки. У багатьох високопосадовців доволі чітко проглядає зверхнє, байдуже ставлення до її долі. Проте ця аморфність зникає, коли йдеться про власність наукових установ — будівлі й землю. Якщо корумповані чиновники приберуть до рук власність наших установ, на українській науці можна буде поставити жирний хрест. Адже для нерухомості швидко знайдеться інше, «цікавіше» для кишені корупціонера, застосування.

Нагадаємо і про палке бажання нуворішів у законі отримати наукове звання чи науковий ступінь. Не секрет, що сьогодні в Україні безперешкодно можна придбати будь-який документ — атестат зрілості,

диплом про вищу освіту, захистити дисертацію в декоративних спецрадах; однак компетентні державні органи роблять вигляд, наче нічого страшного не відбувається. Важко без обурення проходити повз рекламу у столичному метро, яка безсоромно пропонує кандидатські й докторські дисертації «під ключ», авторське виконання дипломних і курсових проєктів.

Сумно констатувати, але наші наука й освіта з такою безкарною «комерціалізацією» дуже швидко стануть якимось сурогатом і профанацією.

У ПОШУКАХ ПАНАЦЕЇ ВІД НЕВИГЛАСТВА

Закономірний результат недофінансування державою науково-освітньої діяльності — розквіт псевдонауки в усіх її проявах. Історія переконливо свідчить: коли наука опиняється у смузї страждань, це негайно позначається на суспільному прогресі, який помітно призупиняється. Образно кажучи, як колись примара комунізму тихо бродила Європою, сьогодняшня псевдонаука вільно гуляє просторами України. Йдеться не про наївних одинаків-фантазерів із «геніальними відкриттями», хоча, за великим рахунком, немає значення, щира це помилка чи умисна фальсифікація. Ні, сучасне псевдонаукове невігластво, що породжує в суспільстві апокаліптичні очікування та містичні настрої, стало системним явищем. І представники медичної галузі краще за інших знають про цю напасть. Зареєстровано численні фірми, організовано не підпорядковані жодним державним органам центри й академії, де нібито працюють найкращі у світі фахівці та використовують новітні прилади. Вони обіцяють швидку, зазвичай, безболісну, а інколи приємну панацею від усіх хвороб, зокрема невиліковних. Хворі, піддаючись агресивній рекламі, даремно купують ліки чи домашнє обладнання, принципи роботи якого подеколи спираються на

неіснуючі в природі явища. Не даремно ж став популярним жарт: «Тепер лікують не лікарі, а реклама».

Більше того, на ці неймовірні обіцянки часто-густо «клюють» бізнесмени й політики, які наївно вірять ділкам, що обіцяють, наприклад, холодний термояд або теплові установки з ККД, набагато вищим за 100%. При цьому порушення фундаментального закону збереження енергії нікого чомусь не дивує. Ми надто любимо оглядатись на Захід. Тож згадаймо й те, що Французька академія наук у XVIII ст. категорично заборонила своїм членам розглядати будь-які пропозиції, котрі б містили навіть підозру в сумнівності. Відтак яким би привабливим не виглядав той чи інший «грандіозний» проєкт, які б прекрасні обрії він не відкривав, будь-які запевнення отримати енергію з нічого чи вилікувати когось, хто сидить перед телевізором чи ставить перед собою заряджену фотографію улюбленого екстра-сенса, необхідно визнати відвертою і небезпечною псевдонаукою.

У Відділенні фізики й астрономії по кілька разів на рік готують ґрунтовні коментарі на заяви, у яких науковці серйозно аналізують дії міністерств і урядових установ щодо підтримки і щедрого фінансування проєктів, які будь-яка освічена людина мала б викинути на смітник. Проте псевдонаука має у своїх лавах визначних, ерудованих, доволі фахових ідеологів. Вони зятятю переконують громадськість, що офіційна наукова парадигма застаріла, що ми стоїмо на порозі нового знання, де догматичній науці немає місця. Для підсилення своєї псевдоаксіоми вони козирають відомими історичними прикладами, коли передовим ідеям чинили жорстокий опір, називаючи новації псевдонаукою. Згодні, так справді було. І Дж. Бруно, і М. Копернік, і Г. Галілей, і Й. Кеплер, і навіть М. Вавилов зазнавали переслідувань. Сучасні псевдогенії, прикриваючись транспарантами про

смількість своїх ідей, що не вписуються в буденні рамки розуміння, волають про безпардонне несприйняття їхніх винаходів з боку застарілої, заскорузлої НАН України, намагаючися стерти межу між офіційною і псевдонауковою діяльністю.

На щастя, ми живемо не в період тоталітаризму. Настали інші часи. Наука досить вільна, ніхто не диктує вченим, яких поглядів дотримуватись. Більше того, істеблїшмент мало цікавиться науковими дослідженнями, та й Церква не втручається в діяльність науковців. Тому, хочемо визнати чи ні, боротьба ідей відбувається між групами «ортодоксальних» (конвенційних) учених і тих, чий погляд не збігається з теоріями й концепціями, що пройшли перевірку часом і визнані інтернаціональною спільнотою вчених-професіоналів. І хоча сьогодні ще відсутній єдиний, загальноприйнятий поділ на науку і псевдонауку, існують ознаки апіорної хибності більшості псевдонаукових відкриттів.

ВИЗНАЧЕННЯ ПСЕВДОНАУКИ

На відміну від науки, яка спирається на досвід, псевдонаукою можна називати систему тверджень, які суперечать чітко встановленим і відтворюваним фактам. Або інакше: уявлення, гіпотези чи припущення стають псевдонауковими, коли їхня безпідставність остаточно встановлена і практично очевидна.

Потужний наступ на науку ведуть не тільки адепти псевдонауки. Демагогічні заклики до боротьби із застарілими поглядами й до розвитку нової наукової ідеології час від часу знаходять підтримку в окремих державних наукових закладах і навіть в українському товаристві «Знання», яке провело не одну конференцію з цього приводу. На озброєння взято філософські концепції, які проголошують існування вищого розуму, спростовують

об'єктивну істину й оголошують наукові результати продуктом змови вчених. Варто наголосити, що будь-які знання здобувають за неявного припущення про деяку об'єктивну, незалежну від суб'єкта, який проводить спостереження, істину. При цьому цілісна система поглядів, або наука, — лише спосіб послідовного, «одновимірного» впорядкування фактів про той чи інший бік дійсності. Спираючись на відкриті закони й користуючись для узагальнення логікою, інтуїцією, можна передбачати напрям подальших пошуків, що, на жаль, удається далеко не завжди, особливо там, де з різних причин не вистачає експериментальних даних. Чим більше наука в тій чи іншій галузі знає про світ, тим менше можливостей залишається для псевдонаукових теорій. Але існує й інша сторона медалі: на проривних ділянках фронт сучасної науки стоїть настільки далеко від звичних уявлень, що будь-які спроби розібратись у найновіших наукових досягненнях навіть на популярному рівні вимагають від пересічного громадянина сумління, наполегливості, значних розумових зусиль, на які спроможні одиниці.

Справжній процес пізнання нелегкий і повільний, проте саме він приводить до накопичення знань і неухильного просування вперед, на чому базуються всі досягнення цивілізації. По суті, її розвиток — побічний, якщо так можна сказати, продукт цікавості вчених.

Загадок природи ще непочатий край. Як свідчить історія, їхня кількість тільки зростає. Тож науці знову і знову доводиться розпочинати черговий похід за знаннями, створюючи для цього нові методики й нові установки. Наприклад, недавно побудований Великий адронний колайдер у Європейському центрі ядерних досліджень у Женеві чи будівництво біля Харкова Гігантського українського теле-

скопа, що вражає розмірами й неперевершеною досконалістю. Завдяки майстерним рукам і світлим головам тисяч фахівців твориться істинна наука. І саме в цей час її антипод — псевдонаука — зухвало передбачає нові дива та здійснює галас про епохальні «відкриття». Як це не парадоксально, їй удається досягти бажаного відносно просто, адже на допомогу приходять ласі до сенсацій ЗМІ, які нещадно експлуатують уроджений потяг людей до незвичайного і дивного, аби привернути увагу якомога більшої аудиторії.

В АНТИНАУКОВІЙ ПАСТЦІ

Сумно визнавати, що наука й освіта зазнали кризи. Дехто з наукових співробітників, університетських викладачів, медиків, усвідомивши, що у своїй професії багато не заробиш, подався до вигідної псевдонаукової сфери. Такі професіоналициніки особливо небезпечні. Вони вдаються до свідомого обману, завуальованих фальсифікацій, неправдивої реклами, безвідповідальних заяв від імені науки, прикриваючись своїми званнями й титулами, а також нерідко авторитетом тих установ, де працювали, а інколи й досі працюють.

Щодо ординарних представників псевдонауки, то в більшості випадків вони просто не розуміють і не сприймають наукових фактів, тим більше критики на свою адресу. Їх охоплює добре відомий у психології синдром «нав'язливої ідеї», коли її носія ні в чому неможливо переконати — ні аргументованою логікою, ні фактами. В основі багатьох явищ, інтерпретованих як докази антинаукових гіпотез, лежить самонавіювання (по-медичному, автосугестія). Зокрема, це стосується щоденних нав'язливих астрологічних прогнозів про «сприятливий» або «несприятливий» певним заняттям день, котрі спираються на нібито строго розраховані передбачення сонячної активності, яка напряму впливає на стан магнітно-

го поля Землі. Але астрономи й астрофізики, наприклад, Головної астрономічної обсерваторії НАН України, і сотні фахівців цивілізованих країн, які без упереджень займаються справді існуючими сонячно-космічно-земними зв'язками, добре знають, що лише поява на поверхні нашого світила темної плями — передвісника магнітних збурень — дозволяє з певною вірогідністю що-небудь передбачити і прогнозувати не більше ніж на 2–3 дні.

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИЙ НАУКОВИЙ РУХ І ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ

Не треба думати, що псевдонаука — наш національний винахід. Вона доволі поширена й у розвинених країнах. Однак там їй протистоїть добре структурована й організована в товариства наукова спільнота. Крім того, існує безліч науково-популярних газет і журналів різного рівня, де гідно пропагують досягнення живої науки. Так, у найвпливовішій у світі щоденній політико-економічній газеті «New York Times» щосереді відводять шпальту під висвітлення наукових новин з лабораторій, друкують інтерв'ю із провідними вченими, коментарі світових експертів щодо актуальних політичних, економічних, екологічних проблем людства, широко подають реальні поради щодо їхнього розв'язання. У США діють близько тисячі планетаріїв і сотні науково-технічних музеїв. А в Україні важко нарахувати й 10 планетаріїв, немає жодного державного політехнічного музею, науково-популярна преса ледь жевріє, а загальноукраїнські газети й журнали регулярних наукових колонок практично не мають. У нас майже зникла така високоповажна професія, як науковий репортер або оглядач, самі ж учені не бажають витрачати час на популяризацію власних досягнень і пишуть украй рідко. Тобто науково-просвітницька робота в нашій країні занепала.

Із дозволом вивчати в середніх навчальних закладах основи так званої християнської етики, на чому наполягають «прогресивні чиновники» від освіти, у школах готуватимуть нову генерацію громадян України з добре сформованим креаціоністичним світоглядом.

Звичайно, неможливо законами заборонити поширення псевдонаукових уявлень, але можна і треба протиставити йому широку й підтримувану, в першу чергу державними органами, пропаганду наукових знань. Спираючись на науку, а не забобони, необхідно навчати не лише наступні покоління, а й дорослих представників чиновницького ешелону та обов'язково співробітників ЗМІ.

Національна академія наук глибоко усвідомлює свій обов'язок перед Вітчизною і всіма силами опирається сповзанню країни до середньовічного невігластва. Абсолютна більшість її співробітників убачає свою почесну місію в розвінчанні будь-яких проявів псевдонауки.

Для цього в НАН активно працює Комісія з боротьби із псевдонаукою. Водночас існує й Національний комітет з біоетики. Символічно, що обидві науково-організаційні структури очолює одна людина — академік НАН України і НАМН України Ю.І. Кундієв. Це свідчить про суголосність проблем, на розв'язання яких спрямована їхня діяльність. Названі організації мають виступати ініціаторами створення низки законів чи законодавчих актів щодо регулювання морально-етичних стосунків, зокрема у медично-лікарському середовищі. Суттєвим є формулювання обмежень на діяльність у сфері нетрадиційної медицини. Між іншим, Росія нещодавно прийняла одну з таких правових норм — страхування від непрофесійної роботи лікарів та інших осіб, яка призвела (навіть ненавмисно) до погіршення здоров'я, втрати працездатності чи життя. У законі прописано суми ком-

пенсацій, що сягають у деяких випадках мільйонів рублів. Напевно, щось подібне варто зробити і в нашій державі. Такий закон зменшив би непомірні амбіції заподатливих діячів, котрі не гребують підзаробити на людській довірі.

* * *

Якщо ж говорити про боротьбу із псевдонаукою в цілому, то нам, науковим працівникам і свідомим громадянам, абсолютно зрозуміло, що моральність більше властива тим господарським, управлінським чи фінансовим діям, які є прозорими, тобто підконтрольними не купці бюрократів, а громадськості, а в тих випадках, де для грамотного контролю потрібен певний кваліфікаційний рівень, — фахівцям зі світовим авторитетом. Такий підхід є нормою в цивілізованих країнах. Таким чином, для ефективного протистояння псевдонауці найголовніше реформувати не науку, освіту чи культуру, а управлінський апарат і його ставлення до справжніх фахівців, котрі нахненою працею збагачують інтелект і генофонд нації.

В. Локтев, І. Трахтенберг

БІОЕТИКА І ПСЕВДОНАУКА

Резюме

У перехідний період, у якому перебуває низка пост-соціалістичних країн, на їхніх теренах суттєво збільшилась кількість прихильників антинаукових ідей, активно розвиваються нетрадиційна медицина, псевдофізичні вчення тощо. Автори статті аналізують причини подібного суспільного регресу, називаючи найголовнішими серед них байдужість держави до наукових та освітніх установ, захоплення суто економічними процесами, нехтування етичними нормами, на яких було побудовано «старе» суспільство. Підвищення інтелектуального рівня працівників урядових структур, на думку вчених, дозволить не лише реформувати науку, освіту й культуру, а й збагатити інтелект громадян України, зміцнить генофонд української нації.

Ключові слова: офіційна наукова парадигма, нетрадиційна медицина, автосугестія, інтелект нації.

Loktiev V., Trakhtenberh I.

BIOETHICS AND PSEUDOSCIENCE

Abstract

Within transitory period in which the chain of post-socialist countries stays, the number of antiscientific ideas adherents increases substantially; non-traditional medicine, sham-physics doctrines etc. develop dramatically on those territories. The authors analyze the causes of such social regress calling the main ones among them:

authorities indifference to scientific and educational institutions; delight at economy processes only; the ethic norms the “fossil” society was built on neglecting. The intellectual level extension as to government structures employees, claim researchers, allows not only science, education and culture reforms but also Ukrainian people intellectual enriching, Ukrainian nation gene pool strengthening.

Keywords: official scientific paradigm, non-traditional medicine, autosuggestion, nation intellect.